

betakrorlik, individuallik, ixtiyoriylik sifatiga ega bo'lgan nutqiy hodisaga qarama-qarshi turadi. Nutqiy sintaktik birlik sifatida nutqda qo'llanadigan, sezgi a'zolariga ta'sir qiladigan, o'qish, yozish, aytish, eshitish mumkin bo'lgan so'z birikmasi va gap tushuniladi. Lisoniy sintaktik birlik esa so'z birikmasi va gap hosil qilish qolipi. Lisoniy sathga tegishli bo'lganligi uchun ularni lisoniy sintaktik qolip yoki qisqacha LSQ deb ataymiz. Qolip va nutqiy hosila so'z birikmasi va gaplar dialektik birlikda. Qolip nutqiy hosilasiz o'lik va jonsiz, nutqiy hosila esa qolipsiz bo'lishi mumkin emas. Quyida lisoniy sintaktik qurilma va nutqiy so'z birikmasi hamda gapning bir-biriga o'xshamaydigan, farqli xususiyatini bayon etamiz.

O'zbek tilida so'zlashuvchi kishi nutq jarayonida so'z birikmasi tuzishga ehtiyoj sezar ekan, bunda lisoniy sintaktik qurilmaning yuqorida aytilgan 18 ta turidan foydalanishga majbur. Ularning lisoniy sintaktik qurilmani o'zgartirishiga, yangi-yangi lisoniy sintaktik qurilma tuzishga til «qonunchiligi» tomonidan yo'l qo'yilmaydi. Biroq nutqiy so'z birikmasi yaratishda so'zlovchi erkin.

Formal sintaksis bevosita kuzatishda berilgan, nutqiy sintaktik hodisani o'rganadi. Boshqacha aytganda, u alohidalik, hodisa, voqelik, oqibat sifatidagi nutqiy hosila bilan band bo'lib, umumiylik, mohiyat, imkoniyat, sabab sifatidagi lisoniy birlikni (nutqiy birlikning lisoniy tomonini) o'rganishni substansial sintaksis hukmiga havola etadi. Shuningdek, formal sintaksis kitob va o'qimoq so'zlari orasidagi sintaktik aloqani ham tekshiradi. Zero, bundagi o'qimoq fe'lining tushum kelishigidagi so'zni boshqaruvi ham bevosita kuzatishda berilgan nutqiy hodisa. Lekin bu aloqa uchun o'qi leksemasining birlashtirish imkoniyati bo'lgan obyekt valentligi bevosita kuzatishda berilmagan. Bu esa substansial sintaksis tomonidan o'rganiladi. Substansial sintaksis tadqiqotlari uchun formal sintaksis tomonidan qo'lga kiritilgan yutuqlar zamin, poydevor vazifasini o'taydi. Demak, formal sintaksissiz substansial sintaksisning bo'lishi mumkin emas. Formal sintaksis esa substansial sintaksissiz ham ish ko'raveradi. Zero, substansial sintaksis mohiyatni tadqiq etar ekan, buning uchun hodisalar jamlangan bo'lishi kerak. Hodisani jamlash uchun esa substansial sintaksis tiklaydigan mohiyatga 24 ehtiyoj sezilmaydi.

Har bir nutqiy parchada turli sath hodisasi qorishgan holda voqelanadi. Masalan, Halim keldi gapida fonetik (tovushlar tizimi, ohang), leksik (so'zlar), morfologik (grammatik shakllar) va uslubiy (masalan, so'zlovchining munosabati yoki uslubiy betaraflik) sathlar o'z izini qoldirgan. Formal sintaksis nutqiy parchani shu holda, turli mohiyat zarralarining qorishmasi sifatida o'rganadi va uning qorishmaligiga e'tibor qaratmaydi. Substansial sintaksis esa nutqiy parchada qorishgan, sintaksisga daxldor bo'lmagan jihatlarni e'tibordan soqit qiladi. Formal sintaksis keltirilgan gapni muayyan(aniq)lik sifatida e'tirof etsa, substansial sintaksis unda turli hodisalar qorishganligi sababli mohiyatini anglash mushkulligini hisobga olgan holda mavhum (noaniq)lik sifatida qaraydi. Qorishiq hodisalar chetlashtirilgan mohiyat «tozalangan»ligi uchun substansial sintaksis tomonidan muayyanlik, bevosita kuzatishda berilmaganligi uchun esa u formal sintaksis tomonidan mavhumlik sifatida qaraladi.

Shunday ekan har qanday til sathida lisoniy qoliplarlar shakllanadi. Demak, formal sintaksis asosiy diqqatini hodisalarning zohiriy (bevosita kuzatishda berilgan) tomoniga, substansial sintaksis esa botiniy (bevosita kuzatishda berilmagan, ichki) tomoniga qaratadi. Ular bir-birini ham taqozo, ham inkor etadi. Formal sintaksis mutlaq hodisalar bilan, substansial sintaksis esa mutlaq mohiyat bilan shug'ullanadi, ularning vazifalarini butunlay qarama-qarshi qo'yish mumkin emas. Chunki formal sintaksis mohiyatga intilganligi kabi substansial sintaksis ham faqat formal sintaksis to'plagan hodisalariga tayanadi. Bunda formal va substansial sintaksisning o'rganish manbalari jihatdan qarama-qarshiligi so'nadi.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Anderson S., Keenan E. Deixis//Language Typology and Syntactic Description. – Cambridge: Cambridge University Press, 1985. P.259-308.
2. O'zbek tili grammatikasi. Ikki tomlik. Sintaksis. Toshkent. 1976. 560 b.
3. <http://linguistics.berkeley.edu/~syntax-circle/syntax-group/spr08/anderson.pdf>

Tilshunoslikda sintaktik birliklarning o'rganilishi

**Sulaymonova Nilufar Jabbarovna,
Karimov Yunus Mamaroliyevich
(SamDChTI 2 kurs magistranti)**

Annotatsiya

Tilshunoslikda sintaktik strukturalar turlicha tuziladi. Sintaksis tilshunoslikning bo'limi bo'lib, uning mavzusi tilning sintaktik tuzilishi hisoblanadi. Sintaktik birliklari va ular o'rtasidagi munosabatlar shakllanadi. Vaziyatlar og'zaki iboralar uchun o'ziga xosdir, chunki har xil shartli ma'nolar har doim ma'lum harakatlar va sharoitlarga hamroh bo'ladi va leksik jarayonga asoslangan bo'ladi. Iboralar sintaktik birlik

sifatida gapda ifodalanadi. Jumlada iboralar va boshqa so'z birikmalari sintaktik vositalar yordamida shakllanadi.

Kalit so'zlar: Sintaktik qolip, sintaktik birliklar, intonasiya, instrumental, kommunikativ birliklar, koordinatsiya.

Dunyoga kelgan har bir bola haqiqiy inson bo'lib yetishishi uchun juda ko'p narsalarni bilishi kerak. U o'ziga kerakli bilimni ko'rib, eshitib va o'qib o'r-ganadi. Eshitib va o'qib o'rganish til vositasida amalga oshadi va uning imkoniyati cheksizdir. Agar til bo'lmay, har bir kishining tirikligi uning o'z tajribasiga asoslangan bo'lsa edi, inson shu kungacha hayvon qanday yashasa, shunday yashagan va bugungi moddiy, ma'naviy taraqqiyotga erishmagan bo'lardi. Tilning birinchi ma'rifiy ahamiyati shundan iboratki, til tufayli jamiyat a'zolarining har birida hosil bo'lgan bilim ommalashib, uning ko'pchilik to-monidan rivojlantirilishiga imkon tug'iladi. Bundan tashqari til tufayli bilim avloddan avlodga og'zaki va yozma tarzda qoldiriladi, natijada yangi avlod o'tgan avlodning ishini yangidan boshlamasdan, uni davom ettiradi. Til ilm olishda zamon va makon g'ovini o'rtadan ko'- taradi. Til tufayli eng qadimgi ma'lumotlarga ega bo'lamiz, hatto kelgusiga oid ma'lumotlarni ham olamiz. Til tufayli sezgi a'zolari bilan bilib bo'lmaydigan narsalarni ham o'rganamiz. Ko'rinishi, shakli bir xil bo'lgan narsalarning aksi ongimizga o'rnashishi mumkin, lekin shaklsiz narsalarni biz faqat so'z shaklida o'zlashtiramiz. Xuddi shuningdek, mavjudotning ko'rinmas ichki jihatlarini ham so'z shaklida o'zlashtiramiz va til vositasi bilan o'zgalarga tushuntiramiz. Tilni o'rganish va o'rgatishni osonlashtiradigan yana bir jihati shundaki, u umumlashtirish xususiyatiga ega. So'z yordamida biz mavjudotni o'rganib, umumiy tushunchalar hosil qilamiz va bu tushunchalar mavjudotning umumiy xossalarini o'rganishga, hatto ularning haqiqatini idrok etishga imkoniyat tug'diradi[1,314].

Struktural oqimlar bilan bir katorida boshqacha yo'nalishlar va qarashlar rivojlana boshladi: psixologik yo'nalish nemis olimlari X. Shteyntal va V. Vundt asarlari; rus olimi V. V. Potebilanya ham ushbu yo'nalishga qo'shiladi, neyrolingvistika va boshqa Materialistik dunyoqarashning keng yoyilishi bilan eksperimental fonetika va lingvistik geografiya xam rivojlana boshladi. Keyinchalik Tilshunoslikda yangi yo'nalish va bo'limlar: psixolingvistika, sotsiolingvistika, etnolingvistika, semiotik lingvistika, transformatsiyey lingvistika, matn lingvistikasi va boshqa paydo bo'ladi. Hozirgi xorijiy Tilshunoslikda materialistik nazariyalar bilan bir qatorda idealistik tamoyillarga asoslangan nazariyalar ham mavjud [3,45].

So'z shakllarining tarkibi so'z shakllarining semantikasini to'ldiruvchi, takomillashtiruvchi, aniqlashtiradigan old qo'shimchalarni o'z ichiga oladi, ular quyidagilarni o'z ichiga oladi: **uyda– uyning yonida, uyning qarshisida, uyning orqasida, uyning oldidan, uyning atrofida, uyning yonida** va hokazo [15,89].

Sintaktik konstruksiyalar qurilishida leksik vositalar muhim rol o'ynaydi. Bunga olmoshlar kiradi: so'roq va nisbiy (kim, nima, kim, qayerda, qayerda va boshqalar), indikativ (bu, bunday va boshqalar turli shakllarda; u erda, u erda, shuning uchun va ostida.); Nutqning boshqa muhim qismlarining so'zlarini leksik va semantik guruhlash (ularni tematik jihatdan birlashtirish, shuningdek, sinonimik yoki antonimik aloqalarni o'rnatish mumkin). Shunday qilib, so'roq olmoshlari so'zlar so'roq gaplarni to'ldirish vositalaridan biri bo'lib, indersativ fe'llarning leksik-grammatik guruhidir (u yorishadi, muzlaydi va ostida.) bir komponentli shaxssiz gaplarning tarkibiy markazini hosil qiladi; Nutqning ma'nosiga ega bo'lgan fe'llarning tematik guruhi (gapiring, ayting va hokazo) to'g'ridan-to'g'ri nutqqa ega bo'lgan jumlar tarkibiy qismidir. Masalan, nutq fe'llari, fikrlar - dedi - bu tushuntirish tuzilishiga signaldir; davlat toifasidagi so'zlar guruhi, masalan, shaxssiz jumlar guruhini tashkil qiladi [1,185].

Sintaktik birliklarni ifodalash va sintaktik birliklarning hissiy-ekspressiv rang berish vositalaridan biri - bu intonatsiya, uning tarkibiy elementlari nutq ohangidir jumalarni talaffuz qilishda ovozni ko'tarish va tushirish, ritm, nutq tempi va tembri, shuningdek jumladagi axborot markazini ta'kidlaydigan mantiqiy stress.

Shunday ekan, intonatsiya jumlaning muhim xususiyatlarining qatoriga kiradi, chunki bu og'zaki nutqda jumlaning to'liqligi, yaxlitligining ko'rsatkichlaridan biridir; intonatsiya bayonning maqsadi bilan ajralib turadigan oddiy jumlarning turlarini tuzadi, ularga hissiy rang beradi, sintaktik munosabatlarni va jumlar a'zolari o'rtasidagi munosabatlarni ifodalaydi va hokazo. Intonatsiya jumlarning nutqiy ma'nosini ifodalashda juda muhimdir: ijobiy bahoni salbiyga aylantirishi mumkin va hokazo.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Anderson S., Keenan E. Deixis//Language Typology and Syntactic Description. – Cambridge: Cambridge University Press, 1985. P.259-308.
2. O'zbek tili grammatikasi. Ikki tomlik. Sintaksis. Toshkent. 1976. 560 b
3. <http://linguistics.berkeley.edu/-syntax-circle/syntax-group/spr08/anderson.pdf>